

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ПОЛОЖЕНЬ СТАМБУЛЬСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ В КК УКРАЇНИ ТА ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО

SOME ASPECTS OF INTEGRATION OF ISTANBUL CONVENTION PROVISIONS INTO PENAL CODE OF UKRAINE AND PROBLEMS OF CRIMINAL LIABILITY FOR DOMESTIC VIOLENCE

Гальцова В.В., к.ю.н.,

доцент кафедри кримінального права № 2

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті вказується, що національне законодавство не завжди відповідає міжнародним стандартам і з цією метою здійснюється імплементація. Досліджуються деякі аспекти імплементації норм міжнародного права у вітчизняне законодавство та наголошується, що немає єдиного підходу до її здійснення. Звертається увага на низку складнощів, які виникають унаслідок імплементації та зумовлені низкою чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Акцентується, що в Україні відсутня чітка правова база, яка необхідна для врегулювання процесу імплементації та подальшої реалізації імплементованих норм. Зазначається, що внаслідок цього нерідко виникають правові колізії під час імплементації положень міжнародного права у національне законодавство. Наводяться думки вчених міжнародного та кримінального права на вказану проблему та пропонуються шляхи вирішення.

Досліджується імплементація положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) у чинне кримінальне законодавство. Автором схвалюється рішення законодавця щодо криміналізації домашнього насильства.

Зазначається, що імплементація норм міжнародного права у національне законодавство здійснюється такими способами, як відсилання, рецепція, адаптація, трансформація чи інкорпорація. Уважається, що найбільш прийнятним способом імплементації міжнародного права у кримінальне законодавство є трансформація. Констатується, що імплементація норм Стамбульської конвенції у кримінальне законодавство України була здійснена шляхом інкорпорації, яка у цілому не схвалюється вченими-криміналістами. На підставі аналізу норми «домашнє насильство» (ст. 126¹ КК), якою доповнено чинне кримінальне законодавство, вказується, що має місце порушення правил законодавчої техніки під час формулювання її диспозиції, оскільки у ній текстуально відтворено положення Стамбульської конвенції без урахування особливостей вітчизняного кримінального законодавства, що фактично призводить до складнощів у правозастосовній діяльності.

Звертається увага на проблеми, які можуть виникнути під час кваліфікації домашнього насильства. Зокрема, наводяться переконливі аргументи, що у такому формулюванні диспозиції статті застосування кримінального закону призведе до розширеного трактування норм кримінального права, що може тягти за собою порушення прав і свобод людини і, відповідно, є порушенням чинного кримінального законодавства. Зазначається, що окремі поняття, які відтворені зі Стамбульської конвенції та знайшли своє текстуальне закріплення у Кримінальному кодексі України, можуть призвести до безпідставної криміналізації певних діянь. Указується, що дані поняття є широкими за обсягом на рівні родових (а не видових) понять, чим порушуються правила законодавчої техніки, отже, постійно викликатимуть складнощі у практиці застосування. Робиться висновок про те, що абсолютне механічне перенесення норм міжнародного права у кримінальне законодавство України без урахування особливостей є порушенням принципів законності та економії кримінально-правової репресії. Автором пропонуються шляхи вирішення цієї проблеми шляхом удосконалення чинного кримінального законодавства та внесення до нього змін.

Ключові слова: міжнародне право, законодавство, імплементація, домашнє насильство, Стамбульська конвенція, порушення законодавчої техніки, правозастосування.

The article says that the national legislation doesn't always comply with international standards for which the integration is being provided. The article studies some aspects of integration of international law into the national legislation and points out that it has no uniform approach. The article highlights multiple challenges arising as a result of integration and caused by a number of internal and external factors. It is emphasised on the absence of clearly defined legal framework in Ukraine required to resolve integration process and further incorporate integrated provisions. It is noted that this often results in judicial contradictions when international law is incorporated into the national legislation. The article provides views of international and criminal law scientists on the above problem and offers solution.

The article studies integration of provisions of the *European Council Convention on Preventing and Combating Domestic Violence Against Women (Istanbul Convention)* into existing criminal law. The author supports lawmaker's decision on criminalisation of domestic violence.

It is noted that the integration of international law into the national legislation is done by the following methods: reference, reception, adaptation, transformation, or incorporation. It is believed that the most acceptable method of integration of international law into criminal legislation is transformation. The author says that the integration of provisions of Istanbul Convention into criminal law of Ukraine was made by method of incorporation which is frowned upon by criminalists. Based on analysis of "domestic violence" term, (Penal Code, Article. 126¹) which supplements existing criminal law it was noted that this violates law-making technology regulations when wording its provisions as its text reproduces provisions of Istanbul Convention with no regard to the features of national criminal law which complicates law-enforcement activities.

The article highlights issues that can evolve at defining domestic violence. It provides strong arguments that this wording may result in extensive interpretation in criminal law enforcement which may follow violation of human rights and freedoms and respectively violates existing criminal law. It is noted that some concepts that are reflected in Istanbul Convention and found their way into the Criminal Code of Ukraine may result in unreasonable criminalisation of certain actions. The article maintains that these concepts are broad in volume on generic level (not specific) which infringes law technology rules правила and will subsequently cause enforcement problems. The author concludes that mechanical transfer of provisions of international law into the criminal law of Ukraine with no regard to its features violates the principles of law та economy of criminal repression. The author suggests to resolve the problem by enhancing and modifying existing legislation.

Key words: International law, legislation, introduction, domestic violence, Istanbul Convention, violation of law technology, law enforcement.

Постановка проблеми. Україна впевнено взяла курс приєднання до Європейського Союзу, тому одним із важливих завдань, які ставить євроінтеграційна стратегія, є наближення та приведення національного законо-

давства у відповідність із нормами міжнародного права. Тому справедливо вказують учені, що від рівня зближення національного законодавства з міжнародним, його узгодженості з відповідними стандартами та вимогами

значною мірою залежить не тільки ефективність співпраці України з іншими державами та міжнародними організаціями, а й розвиток нашої держави як демократичної, соціально орієнтованої та правової. Автори вважають, що вирішувати це складне завдання необхідно плановірно, системно й на постійній основі з чітким додержанням норм міжнародних договорів і національного законодавства України [1, с. 129].

Аналіз останніх досліджень. Аспекти імплементації міжнародно-правових норм досліджували такі вчені-правознавці, як М. Баймуратов, М. Буроменський, А. Гавердовський, А. Вишенський, В. Денисов, В. Забігайло, Д. Левін, І. Лукашук, Ю. Медведєв, М. Раскалей, М. Янишин та багато інших, а проблеми кримінальної відповідальності за домашнє насильство вивчали такі науковці кримінального права, як А. Байда, А. Вознюк, О. Дудоров, А. Запорожець, М. Хавронюк, О. Харитонова та багато інших.

Метою статті є дослідження проблем кримінальної відповідальності за домашнє насильство, які виникли внаслідок імплементації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами у чинне кримінальне законодавство.

Вклад основного матеріалу. Одним із питань національної політики України є входження до європейського простору, тому перед вітчизняним законодавцем постало важливе завдання – привести національне законодавство (у тому числі й кримінальне, яке його невід’ємною частиною) у відповідність із нормами міжнародного права. У зв’язку із цим особливого значення набуває дослідження імплементації, за допомогою якої відбувається втілення норм міжнародного права в національне законодавство, а також виявлення і вирішення проблем, що виникають унаслідок цього. В Україні із цією метою було ратифіковано *Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами* (англ. *Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence; Istanbul Convention*) (далі – Стамбульська конвенція). Стаття 3 цієї Конвенції зазначає, що «держави має здійснити не тільки низку заходів стосовно комплексної та негайної допомоги жертвам домашнього насильства, а й притягнути винних у вчиненні сімейного насильства до відповідальності, у тому числі й кримінальної: «Домашнє насильство має бути кримінально караним, тобто усї дії, що охоплюють акти фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, які відбуваються в лоні сім’ї чи в межах місця проживання або між колишніми чи теперішніми подружжями або партнерами, незалежно від того, чи проживає правопорушник у тому самому місці, що й жертва, чи ні, або незалежно від того, чи проживав правопорушник у тому самому місці, що й жертва, чи ні».

Зазначимо, що до ратифікації Україною Стамбульської конвенції у раніше чинному кримінальному законодавстві не передбачалася кримінальна відповідальність за насильство у сім’ї (його називають ще сімейне, домашнє чи побутове та ін.). Проте у подальшому, згідно з одним із принципів міжнародного права, що міститься у ст. 26 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23.05.1969 *Pacta sunt servanda* – договори повинні виконуватися, 6 грудня 2017 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законів України у зв’язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами». Згідно із цим Законом, Кримінальний кодекс України (далі – КК) доповнено новою статтею під номером 126¹ «Домашнє насильство»:

«умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя

чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров’я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи, –

карється громадськими роботами на строк від ста п’ятдесяти до двохсот сорока годин або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до п’яти років, або позбавленням волі на строк до двох років».

Отже, імплементація Стамбульської конвенції у чинне кримінальне законодавство є однією з необхідних умов для досягнення відповідності правової системи України критеріям, що висуваються Європейським Союзом до держав, які мають намір вступити до нього. Тому у цілому заслуговує позитивної оцінки рішення законодавця щодо криміналізації домашнього насильства, оскільки держава повинна приділяти особливу увагу захисту сім’ї та її членів від суспільно небезпечних посягань, у тому числі й від проявів насильства, що виникає внаслідок внутрішніх конфліктів між членами родини та є достатньо розповсюдженим негативним явищем в Україні й нерідко перетворюється на тривалий та систематичний процес. Безперечно, сім’я та її члени мають право на особливий захист із боку держави, у тому числі й від проявів насильства, за допомогою кримінально-правових норм, які встановлюють кримінальну відповідальність за посягання на суспільні відносини, що забезпечують нормальний розвиток і функціонування сім’ї та виховання неповнолітніх.

Дана норма має виконувати важливу роль у боротьбі з насильством у сім’ї та сприяти збереженню родини, яка є надзвичайно важливим соціально-правовим інститутом суспільства та держави. Тому криміналізація домашнього насильства є необхідною для захисту сімейних відносин та її членів, оскільки дане діяння заподіює істотну шкоду не лише одному об’єкту кримінально-правової охорони – суспільним відносинам у сфері сім’ї, а й страждає додатковий обов’язковий об’єкт – тілесна недоторканість, здоров’я, та навіть, життя її членів.

Необхідно зазначити, що в Україні, на жаль, немає єдиного підходу до здійснення процесу імплементації та не закріплено на законодавчому рівні, незважаючи на низку складнощів, які виникають унаслідок цього. Складність процесу імплементації зумовлена низкою чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. До них науковці відносять: відсутність чіткої правової бази, необхідної для врегулювання процесу імплементації та реалізації імplementованих норм; невідповідність значної кількості стандартів, закріплених у національному законодавстві, міжнародним стандартам, що зумовлює виникнення колізій; недостатньо чітка визначеність моменту, з якого міжнародний акт стає частиною національного законодавства. Усе це призводить до помилок у правозастосуванні [2, с. 86].

Зазвичай імплементація норм міжнародного права в національне законодавство розуміється науковцями як складний процес, що являє собою цілеспрямовану організаційно-правову діяльність держав, яка здійснюється індивідуально, колективно або в рамках міжнародних організацій із метою своєчасної, всебічної і повної реалізації прийнятих ними, відповідно до міжнародного права, зобов’язань [3, с. 62]. Отже, імплементацією є фактична реалізація міжнародних зобов’язань на внутрішньодержавному рівні, що здійснюється шляхом трансформації міжнародно-правових норм у національні законодавчі та підзаконні акти. При цьому норма міжнародного права зберігає свій статус, але її змісту надається статус норми національного права. Це зазначено у ст. 9 Конституції України, яка проголошує, що чинні міжнародні договори, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою, є частиною національного законодавства України [4, с. 73].

Імплементация норм міжнародного права, вказують учені, може здійснюватися способами *відсилань, рецепції, адаптації, трансформації* чи *інкорпорації* [4, с. 73]. Інкorporація передбачає точне відтворення міжнародно-правових норм без будь-яких змін у законодавстві імплементаційної держави. Проте такий спосіб можна застосовувати тоді, коли формулювання міжнародної норми у національному законодавстві відповідає принципам національної правової системи держави, є зрозумілою для суб'єкта правозастосування або міжнародним договором прямо передбачено створення національних правових норм, що співпадають за формою з відповідними міжнародно-правовими нормами [5, с. 73].

Проте Н.Ф. Кузнецова вважає, що, здійснюючи імплементацію деяких положень міжнародно-правових актів, вітчизняний законодавець не завжди враховує специфіку вітчизняного закону про кримінальну відповідальність. Унаслідок того, що норми міжнародно-правових актів, як правило, не відповідають національному законодавству, імплементація міжнародного права до вітчизняного кримінального законодавства відбувається шляхом інкорпорації, трансформації або відсилки. Але найбільш правильним і поширеним способом імплементації, вважає авторка, є трансформація. А буквально повторення міжнародних норм у тексті національного кримінального закону за допомогою інкорпорації у цілому є неприйнятним [6, с. 43].

Проаналізувавши ст. 126¹ КК «Домашнє насильство», якою було доповнено чинний КК України, зазначимо, що імплементація норм Стамбульської конвенції була здійснена шляхом інкорпорації. Унаслідок цього має місце порушення правил законодавчої техніки під час формулювання диспозиції цієї статті, оскільки у ній текстуально відтворено положення цієї Конвенції. Також при цьому не можна погодитися з низкою інших рішень і підходів, які знайшли відображення і визначення у тексті новели – ст. 126¹ КК. Тут необхідно вказати такі зауваження.

По-перше, формулювання у тексті диспозиції «систематичне вчинення насильства» суперечить поняттю злочину, яке закріплене у ч. 1 ст. 11 КК, згідно з яким, з одного боку, злочинним визнається суспільно небезпечне, протиправне, винне діяння, тобто злочинним визнається й один акт поведінки суб'єкта злочину. Проте можуть бути випадки вчинення одного акту насильства і за відсутності систематичного вчинення дій, але які потягли такі наслідки, як утрата працездатності чи розлад здоров'я та навіть смерть. Тому у цьому сенсі термін «систематичне вчинення насильства», що має багаторазовий (три і більше епізоди) характер, необгрунтовано обмежує кримінальну відповідальність за домашнє насильство лише систематичністю дій. Коли таке насильство може заподіяти, наприклад, тілесне ушкодження середньої тяжкості і внаслідок одичного акту (діяння), тому заслуговує на необхідність кримінальної відповідальності за вчинення насильства у сім'ї, навіть якщо воно вчинене одним актом діяння суб'єкта злочину.

По-друге, звертає увагу невизначеність у законі понять та відповідних термінів, що включені до диспозиції ст. 126¹ КК, зокрема «фізичне і психічне насильство», «психологічне насильство» чи «економічне насильство». Вони є надто широкими за обсягом, їх зміст (система ознак) не визначений у законі, тому отримують неоднозначне тлумачення.

Так, до психологічного насильства, на думку психологів, можна віднести: критику недоліків дружини, чоловіка, дітей; контроль учинків, дій, думок; образи; заборона зустрічатися з родичами, друзями; зневага в присутності інших людей, дітей; висміювання тощо [7, с. 67]. Нечітким та розмитим є також поняття «економічне насильство», під яким фахівці розуміють: заборону працювати, обмеження розпоряджатися грошми; обмеження у хар-

чуванні чи прийняття душі та інших форм забезпечення життєдіяльності людини [7, с. 65]; прийняття грошових і фінансових рішень без відома членів сім'ї; витрачання грошей виключно на себе, відмова в наданні грошей на оплату рахунків, їжі, речі для дітей; блокування доступу до фінансів чи матеріальних цінностей; вимога детальних звітів, як і на що витрачаються гроші; видача маленьких сум на утримання, які ніяк не можуть окупити навіть мінімальних витрат на себе і сім'ю; примус до підписання паперів, які обмежують доступ до фінансів або ресурсів, та ін. (економічне насильство).

Отже, неможливо перерахувати усі види психологічного та економічного насильства. До того ж за деякі види економічного або психологічного насильства вже встановлено кримінальну відповідальність в окремих нормах Особливої частини. Зокрема, доведення до самогубства (ст. 120 КК); погроза вбивством (ст. 129 КК); ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 КК); ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків (ст. 165 КК); використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150¹ КК) або втягнення неповнолітніх дітей у злочинну діяльність (ст. 304 КК) та ін. Тому їх застосування у кримінальному законі призведе до розширеного трактування норм кримінального права, що, безумовно, може тягти за собою порушення прав і свобод людини і, відповідно, є порушенням чинного кримінального законодавства.

По-третє, невизначені у ст. 126¹ КК є й такі поняття, як «психологічні страждання», «емоційна залежність» або «погіршення якості життя потерпілої особи». Вони будуть тягнути за собою різні підходи до їх тлумачення, тобто здійснюватися на власний розсуд слідчого, прокурора, судді у правозастосовній діяльності, які можуть ґрунтуватися виключно на оцінці відповідно до особистих чи власних уявлень. Це може призвести у подальшому до безпідставної криміналізації певних діянь, порушення принципів законності та економії кримінально-правової репресії. До того ж дані поняття є широкими за обсягом на рівні родових (а не видових) понять, чим порушуються правила законодавчої техніки, отже, постійно викликати-муть складнощі у практиці застосування.

По-четверте, викликає сумнів рішення законодавця, що домашнє насильство може вчинятися й стосовно колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебував у сімейних або близьких відносинах. Уважасмо, що це мають бути винятково дійсні члени сім'ї: подружжя, батьки та діти, усиновлювачі (удочерителі) та усиновлені (удочерені), баба, дід, прабаба, прадід, внуки, правнуки, рідні брати та сестри, мачуха, вітччм, падчерка, пасинок, які проживають разом та ведуть спільне господарство. Саме на цих осіб указує Сімейний кодекс України та регулює сімейні особисті немайнові та майнові відносини між ними (ч. 1, 2 ст. 2). Колишнє подружжя не є членом сім'ї.

Згідно з нормами сімейного законодавства, сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення (удочеріння), а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства, тому потерпілим від домашнього (сімейного) насильства вважаємо за необхідне визнати лише теперішнього (дійсного) члена сім'ї. Тільки тоді шкода заподіюється кільком об'єктам кримінально-правової охорони – суспільним відносинам, які забезпечують нормальне функціонування та розвиток сімейних відносин (обов'язковий об'єкт), а також здоров'ю або тілесній недоторканості людини (додагковий обов'язковий об'єкт). Учинення насильства стосовно колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний раніше перебував у сімейних чи близьких відносинах, необхідно кваліфікувати за загальною нормою як злочини проти здоров'я та тілесної недоторканості особи, оскільки при цьому шкода сімейним відносинам (обов'язковому об'єкту) не заподіюється

внаслідок того, що ні *de jure*, ні *de facto* сімейних зв'язків не існує.

По-н'яте, покарання за сімейне насильство має бути узгоджене зі злочинами проти тілесної недоторканості та здоров'я. Зокрема, за умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125 КК), середньої тяжкості (ст. 122 КК), побой та мордування (ст. 126 КК), інше рішення призводить до штучної конкуренції кримінально-правових норм: загальної (злочини проти здоров'я) та спеціальної (сімейне насильство), а також до штучної сукупності злочинів та означає порушення принципу верховенства права, принципу законності, що неодмінно буде викликати складнощі у правозастосуванні.

Тому санкція статті спеціальної кримінально-правової норми за сімейне насильство (ст. 126¹ КК) має відповідати суспільній небезпеці даного злочинного діяння, оскільки під час його вчинення спричиняється шкода кільком об'єктам кримінально-правової охорони: суспільним відносинам у сфері сім'ї та відносинам, що охороняють життя та здоров'я її членів і має бути узгодженою із санкціями за вчинення інших, близьких за видом і характером злочинів і бути не меншою, ніж санкція таких злочинів проти здоров'я, як умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125 КК), тілесне ушкодження середньої тяжкості (ст. 122 КК), побой та мордування (ст. 126 КК), які є загальними нормами відносно певних видів сімейного насильства.

Висновки. На нашу думку, необхідно розробити та на законодавчому рівні закріпити механізм імплементації у національне законодавство, оскільки, як справедливо вказують науковці, юридичні помилки та прогалини, що виникають унаслідок цього, можуть суттєво ускладнити досягнення цілей, закладених у нормах міжнародного права. На підтримку цього свідчать думки й інших науковців, що відсутність належної чіткості та визначеності призводить до небажаних наслідків, зокрема правової інфляції [8, с. 39–40].

Тому необхідно розробити та закріпити у вітчизняному законодавстві чіткий механізм реалізації імплементації норм міжнародного права та визначити їх межі,

обов'язково враховувати особливості національного законодавства під час імплементації положень міжнародного права у кримінальне законодавство. Це дасть змогу: сформулювати норму закону про кримінальну відповідальність належним чином, не допускаючи механічного перенесення міжнародних норм; уникнути колізій і складнощів у правозастовній діяльності; не порушувати принципи законності та економії кримінально-правової репресії та сприятиме належній кримінально-правовій охороні від злочинних посягань.

Також аналіз новели КК «Домашнє насильство», яка була імплементована шляхом інкорпорації, дає підстави висловити зауваження, що для оптимального втілення у чинний КК положень Стамбульської конвенції щодо кримінальної відповідальності за домашнє (*сімейне*) фізичне насильство вважаємо за можливе викласти так:

ст. 126¹ КК Сімейне насильство

1. Умисне нанесення члену сім'ї удару, побойів або вчинення інших насильницьких дій, що завдають фізичного болю або заподіяли легке тілесне ушкодження, яке спричинило не короточасний розлад здоров'я без утрати працездатності, –

карається.....

2. Ті самі дії, що мають характер мордування, катування чи спричинили легке тілесне ушкодження, яке спричинило короточасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності чи середньої тяжкості тілесне ушкодження,

– карається.....

3. Дії, передбачені ч. 1 або ч. 2 цієї статті, вчинені щодо неповнолітнього члена сім'ї або стосовно інших членів сім'ї, які перебувають у безпорадному стані чи є особами похилого віку, –

карається.....

Також вважаємо за доцільне для оптимальної реалізації положень Стамбульської конвенції встановити кримінальну відповідальність за психічне насильство стосовно членів сім'ї у спеціальній нормі під назвою «жорстоке поводження у сім'ї».

ЛІТЕРАТУРА

1. Медведєв Ю. Імплементація норм міжнародного права у право України: зміст і способи реалізації. *Публічне право*. 2014. № 1(13). С. 129–135.
2. Янишин М.Б. Проблема імплементації норм міжнародного права у національне законодавство України та шляхи її вирішення. *Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П.Є. Казанського* : матер. третьої міжнар. наук. конф., м. Одеса, 2–3 листопада 2012 р. ; НУ «ОЮА». Одеса : Фенікс, 2012. С. 85–88.
3. Гавердовський А.С. Імплементація норм міжнародного права. Київ : Вища школа, 1980. 318 с.
4. Капустин А.Я. Международное гуманитарное право : учебное пособие. Москва : Университет дружбы народов, 1991. 80 с.
5. Раскалей М. Особливості імплементації міжнародних договорів у внутрішній правопорядок у галузі повітряного права України. *Віче*. 2007. № 5–6. С. 72–74.
6. Кузнецова Н.Ф. О законодательной технике в уголовном праве. *Вестник Московского университета*. 2004. Сер. 11. № 4. С. 41–53.
7. Лях Д.Д. Насильство над жінками в сімейних стосунках. *Практична психологія та соціальна робота*. 2014. № 2. С. 65–69.
8. Забігайло В.К. Панування права чи інфляція законодавства? *Вісник Київського університету. Суспільно-політичні науки*. 1992. № 6. С. 36–40.